

АЖАБАЙДАЛ ТУХАЙ ОНТОХОНУУД

Сэсэн Балдан

Нэгэ нютагай зон булга сугларжа, хаан ноёниие хунгаха гэжэ шиидэбэд ха. Тэндэ суглархан зон өөһэдынгөө дундаһаа халзан малаан толгойтой Тархаалжаниие хаан болгон хунгаба. Олон зоной дундуур табан наһатай заахан хүбүүн намайе хаан болгыт гэжэ байжа гүйнэ ха.

Нэгэтэ заахан Балдан хүбүүн хаанда ерээд хэлэбэ:

— Намайе өөрынгөө орондо хаан-ноён болгыт.

— Ши энэ олон илааһанай хааниинь боло. Зай гү? — гээд, Балдан хүбүүе илааһанай хаан болгобо.

Нэгэтэ Балдан хүбүүн бургааһаар мори хээд, газаагуур наадажа ябаба ха. Хаанай хажууда ерэхэдэнь, малаан толгой дээрэнь нэгэ илааһан хууба ха. Хүбүүн тэрэ бургааһаараа шабхадажаржиба. Хаан ухаа мэдээ алдаад, харан гэхэнь, табатай Балдан хүбүүн арадань байба.

— Ши иихэдээ яажа байнаш? Үтэр түргэн ерэ наашаа!

— Хаан-ноён, би илааһанай зэмэ гаргажа байнаб. Энэ муу илааһан ямар хадаа хаан-ноёной толгой дээрэ хууха болооб? Та намайе илааһанай хаан болгоо бэлэйт.

Хаан яхашье аргаа барагдажа, сэсэн хүбүүнэй урдаһаа юуншье гэжэ абьяа гарабагүй. Заахан хүбүүн саашаа наадахаяа ошобо. Барижа ябаһан бургааһаараа энэшье тэрэшье газарта хууһан илааһануудые алана.

Хэдэн жэлэй үнгэрһэн хойно нэгэ баянай ехэ һамган хүбүүтэй болобо. Бага хатаниинь хүүгэдгүй байгаа.

Хүбүүнэйнгээ табатай боложо ябахата, баян наһа бараба ха. Хоёр һамгадынь зөөриее хубаалдажа арсалдаба. Тэдэнэр табатайхан хүбүүгээ булъялдажа эхилбэ. Арсалдаагаа яашье шиидхэжэ ядахатаа, тэдэнэр хаан-ноёндо дуулгаба ха.

Хаан үнэн сэхыень олохын түлөө хэдэн үдэр бодолгото болобо. Зүб шиидхэбэри һанажа ядан хуутараа, гэнтэ Балдан хүбүүе ухаандаа оруулжаржиба.

— Үни сагта нэгэ заахан Балдан хүбүүе би илааһанай ноён болгоо бэлэйб. Мүнөө тэрэ хүбүүн томо боложо, ухаатай хүбүүн болоо ёһотой, — гэжэ хаан бодоод, тэрэниие дуудуулан асаруулба.

— Намда мэнэ гэхээр хоёр намгад хүбүүгээ буляалдажа ерэхэ. Хэнэинь хүбүүн байгаа юм, бү мэдэе. Ши минии түлөө ошожо, шийдхэжэ үгэл даа. Эриһэн юумыешни үгэхэб, — гэжэ хаан сэсэн Балданда хэлэбэ.

— Болохол даа, үглөөдэр танайда ерээд, шийдхэжэ үгүүжэм, — гээд, хүбүүн гэртээ хариба.

Сэсэн Балдан үглөөдэрнь хаанайда ерэбэ. Удангүй хоёр арсалдааша намгад табатай хүбүүгээ дундаа хүтэлөөд хаанайда оробо.

Хаанай хубсаһа үмдэнэн Балдан хүбүүн ехэ гэгшын ноён мэтэ һууна.

— Үндэр ехэ хаан-ноён, энэ минии түрэнэн хүбүүн юм, — гэжэ бага хатан хэлэнэ.

Нүгөөдэ намганиинь:

— Энэтнай худалаар хэлэжэ байна, — гэбэ ха. Хаан болоһон Балдан нэгэ зарасадаа һэлмымни абаад ерэ гэбэ. Удангүй тэрэнь һэлмынь асаржа үгэбэ. Балдан хоёр намгадые дахуулаад, газгаа гарана.

— Таанар хоюулан энэ хүбүүе түрөө хадаа, хубаажа абагты. Би энэ һэлмээр орой руунь таһа сабшахаб. Хүбүүгээ хоёр гарһаань шангаар хоёр тээшэнь татагты! — гэбэ.

Зүүн гарынь баряад байһан эхэнэр сэсэн Балданай һэлмээ далайхатайнь сасуу, нюураа бүтүүлээд, мэдээ табин, газарта унашаба, харин нүгөө эхэнэрынь ямаршье хэбэр үзүүлэнгүй, хүбүүнэй гарһаа баряад лэ байба.

Сэсэн Балдан хоёр эхэнэрые ордондо оруулжа, улад зоной урда үнэн сэхыень хэлэжэ үгэбэ:

— Би эдэ хоёр эхэнэрэй хэниинь хүбүүнэй түрэнэн эхэб гэжэ олобоб. Хүнэй түрэнэн эхэ ямар гоё найхан сэдхэлтэй гээшэб. Хүбүүнэингээ алуулха болоходо, түрэнэн эхэнь харанхалан унаа. Харин түрөөгүй эхэнэртэ юун бэ? Шоно

hanaa hanaалжа, шулуун зүрхэ зүрхэлжэ, хүбүүе алахыем хүлээжэ байбал.

Тиигэжэ хэлэхэдэнь, улад зон Балдан хүбүүнэй ухаатай сэсэниие ехэ гайхабад.

Ехэ эхэнэр баярлахын ехээр баярлажа, хүбүүгээ дахуулаад, гэртээ ошобо.

Мунхаг хүбүүн

Урда сагта нэгэ хаан ажаһуудаг байгаа. Тэрэ хаан ганса хүбүүтэй нэн. Теэд ганса хүбүүниинь ухаа муутай бэлэй.

Хаан удаан саг соо хүбүүндээ һамга бэдэржэ, нэгэ үгытэй хүнэй басагаар бэри хэбэ ха.

Нэгэтэ хаан хүбүүнтээ агнахаяа гараба. Ябажа ябатараа, хаан хүбүүндээ иигэжэ хэлэбэ:

— Хүбүүмни, моринойнгоо һүүл хүдэлгэл даа.

Хүбүүниинь моринһоо гүйжэ буугаад, моринойнгоо һүүл угзаржа байжа, иишэ тишэнь хүдэлгэбэ.

Ябаһаар ябатарнь орой болобо, тиигээд тэдэнэр тэндээ хонохо болобод. Эсэгэнь агнажа ошохо болоходоо, хүбүүндээ иигэжэ захиба:

— Гүрөөһөө үбшөөд, модон тогоо тогоолжо, мяхаа бэлдээд байгаарай.

Тиигээд эсэгэнь агнажа гараба. Үдэшлэн ерэхэдэнь, хүбүүниинь обоо собоо модо суглуулжархёод, модоор тогоо хэнэб гэжэ уймарлажа һууба. Эсэгэнь юуншье гэжэ хэлэнгүй, үлэн хооһоор унтахаяа хэбтэбэ ха.

— Зай, юу хаража, хайшан гэжэ агнажа ерэбэт?— гэжэ һамганиинь үбгэнэйнгөө ерэхэдэ асууба.

Хүбүүн хараһан үзэһэнөө бултыень хөөрэжэ үгэбэ, мүн эсэгынгээ даабариие хайшан гээд дүүргэһэнээ хөөрэбэ.

— Яагаашье яндан хүн гээшэбши даа. Моринойнгоо һүүл хүдэлгэ гэхэдэнь, эсэгынгээ урда орожо, мориёо хатаргахаяа яагаабши? Модон тогоо тогоолжо, мяха бэлдээд байгаарай гэхэдэнь, гүрөөһэ үбшөөд, мяхыень

модондо шорложо шараад байхаяа яагаабши! — гэжэ
хамганиинь үбгэндөө хэлэжэ үгэбэ ха.

Нэгэ хэды хоноод байхада, хаан хүбүүгээ абаад, баһа
агнахаяа гараба.

Ябажа ябатараа хаан хүбүүндээ хэлэнэ:

— Хүбүүмни, моринойнгоо һүүл хүдэлгэл даа.

Тиихэтэйнь адли хүбүүниинь эсэгынгээ урда орожо,
хатар жороо табилуулба.

Эсэгэ хүбүүн хоёр агнаха газартаа хүрэбэ.

— Гүрөөһэ үбшөөд, модон тогоо тогоолжо, мяхаа
бэлдээд байгаарай, — гээд, хаан агнахаяа ошобо.

Эсэгынгээ агнаад ерэхэдэ, хүбүүн гүрөөһээ үбшөөд,
мяхыень ехэ амтатайгаар шараад байба.

Эсэгэнь шараһан мяхыень эдижэ, хүбүүмни хайшан
гэжэ энээнием ойлгожо абаа гээшэб гэжэ гайхана.

Тиигээд хүбүүнһээ һурахадань, хүбүүниинь һамгамни
хэлэжэ үгөө гэжэ хэлэбэ ха.

Хаан бэриингээ сэсэниие һаял ойлгожо, үбгэн наһан
болоходоо, бэриез өөрынгөө орондо хаан болгожо
һуулгаба.

ШАДАМАР ШАЛХАГАР ХОЁР

Энэ ушар Оһын голдо болоһон юм гү, али Идэйн голдо
гү, мүнөө болоод байхада, яашье мэдэхын аргагүй байна.
Тэдэ нютагуудай нэгэндэ Шадамар барлаг Шалхагар баян
гэжэ хоёр айл хүршэ һууһан юм ха. Шадамар барлагайхи
газаагаа ган гэхэ нохойгүй, газар гэшхэхэ малгүй юм һэн ха.
Тиимэшье һаа, тэрэ хүн уран гоё үгэтэй, хурдан хурса
ухаатай, һүбэлгэн бодолтой, хүжюу зантай, шиираг задарюун
бээтэй байһан гэхэ. Тиихэдэ Шалхагар баян гээшэнь тоогүй
олон малтай, тоог дүүрэн таряатай аад, абаха эдихын
хойноһоо хомхой хобдог, али бүхы юумэндэ атаархуу хэнтэг,
зузаан мяхатай, зоболго бээтэй хүн байгаа һэн гэлсэдэг.

Нэгэтэ Шадамар барлаг Шалхагар баянайда ошобо ха.
Баян хоймортоо забилжа һуугаад, табагаар дүүрэн тарган

мяха урдаа табюулһан, хүлһэ һалһан болотороо мяхаяа хүлхэн, жабжаараа тоһо өөхэ бушжуулан байба.

— Ээ, тэнэг, хаанаһаа ерэбэбши? Шамайе ехэ мэхэтэй хүн гэжэ дуулааб. Намайе мэхэлжэ шадаа һааш, тэбшээр дүүрэн мяха шанажа эдюулжэб, — гэжэ баян Шадамар барлагта хэлэбэ ха.

— Намайе мэхэтэйш гэжэ зүб лэ хэлэбэт. Теэд мэхэээ гэртээ мартажархёолби. Мориёо үгөө һаатнай, абаад ерэхэ байгааб, — гэбэ.

— Яаха һэм, ошоод ерэ, — гэжэ Шалхагар баян хэлэбэ.

Шадамар барлаг баянай хурдан жороо мори унаад, гэр руугаа харайлгажа ошобо. «Хурдан морёорни ошоо хадаа удахагүй ерэхэ байха» гэжэ бодоод, баян тэсэжэ ядан хүлээнэ. Нэгэ, хоёр, гурбан хоног хүлээбэ, теэд Шадамар барлаг үгыл аад, үгы.

Гайхажа ядаһан баян мориёо эмээллүүлээд, барлагайда ошобо ха. Тиигээд гэртэнь ороходонь, Шадамар барлаг урдаа обоо собоо мяха табижархинхай, дуугархашье сүлөөгүй эдеэлжэ һууба.

— Иихэдээ яаһан шолмобши?! Юундэ тонилонгоо тонилшообши, моримни яаһан бэ?— гэжэ баян амья татажа ядан хашхарба.

— Намайе мэхэлэ гээ һэмнайт. Тиигээд лэ таниие мэхэлбэ ха юмбиб. Мориетнай үүсэлээб. Энэ мяхыень эдижэ һуухыемни харана аабзат? — гэжэ Шадамар барлаг харюусаба.

— Муухай, хоһон, хубхай яндан! Тэрээнһээ дээрэ шамда юун байха һэм! — гэжэ хэлээд, Шалхагар баян сухал дундаа газраа гүйжэ гараад, барлагай гэртэ гал аһаагаад, гүйлгэжэ арилшаба.

Барлагай галдуулһан гэрэй һурида ганса үнэһэнһөө бэшэ юуншье үлэбэгүй. Шадамар барлаг шатаһан гэрэйнгээ үнэһэ суглуулжа, тулам соо хээд, Хартагай хаанайда ошобо ха.

Хартагай хаанай газрагуур тулам үргэлһэн хүнэй ябажа ябахые хараһан хаанай басагад ордонһоо гүйлдэжэ гараад,

Шадамар барлагыг тойрошобо.

— Тулам соотнай юун бэ, заатагүй харуулыт, — гэлдэн, хаанай басагад дүрьелдэбэ.

— Хараад яахатнайб. Энээн соомни эшэгы гэрни юумэл даа, — гэжэ барлаг хэлэнэ ха.

— Тулам соо эшэгы гэр хайшан гээд багтаха юм?— гэжэ тэдэ басагад үшөө ехээр гайхалдаба.

— Нара бороонһоо, хүйтэн халуунһаа бээе халхалха ори ганса гэрни юм. Хэрбээ таанад шэнги нара нарандал найхан дангинарта харуулаа наам, ханаха байха ганса гэрни үнэнхэн болошохол, — гэбэ.

— Аргагүй харуула. Гэрэйш үнэнхэн болоо наа, хаан шамда шэнэ гэр табюулжа үгэхэ, — гэлдэбэд. Хаанай басагад үнэхөөрөө нара наран шэнги найхан гээшэ гүбди гэжэ мэдэхээ хүсэхэн байгаа бшуу.

Шадамар барлагай туламайнгаа амһар тайлан сасуу хаанай басагад үрдилдэн байжа харабад. Харин тэндэнх үнэнхэнһөө бэшэ юуншые байбагүй.

— Бидэнэр үнэхөөрөө найхан дангинанар байгаа байнабди, — гэлдээд, басагад хаан баабайдаа хандажа, Шадамар барлагта шэнэ гэр табюулжа үгүүлбэ ха.

«Гэргүй болоһон барлаг юугээ хэжэ байна ааб» гэжэ бодоод, Шалхагар баянай эрьежэ ерэхэдэнх, Шадамар барлаг шэб шэнэхэн сагаан гэртэй болошоод байба. Гэрэйнь үрхөөр үүлэндэ тулама утаан нуунагтажа байна ха. Үүдээрнь шагаажа харахадань, Шадамар барлаг бандаб дээрэ дабшалжа нуунхай, баһал мяха эдижэ байба. Шалхагар баян гайханандаа, амаа ангайлгаад, үүдэндэ зогсошобо.

— Гэрым галдажа, намда найн юумэ хээш даа. Үнэһыень суглуулжа, Хартагай хаанайда ошоод, халуурһан бужуурһан малыень үнэнһөөр угаажа эдэгээбэб. Теэд үбшэн малынь үшөөшые олон. Энэ гэрээ галдаад, баһа дахин ошохо болоо хаб. Тиигээ наа, бүри ехэ, бүри гоё гэртэй болохо байнаб, — гээд, олзуурхуугаар мифэлзэбэ.

Шалхагар баян Шадамар барлагайһаа шамдан

гаража, гэр тээшээ ухаа мэдээгүй гүйлгэбэ. Гэрээ галдаад, үнэһыень тулам соо хээд, Хартагай хаанайда хатаргажа ошобо.

— Хаан баабай! Малтнай тахалтаа гэжэ дуулаад, туһалхаяа ерэбэ гээшэлби, — гэбэ ха.

Хартагай хаан сухалдахын ехээр сухалдаба.

— Тэнэг тархи! Малаймни үбшэн тахалда дайрагдахые зүгнөө гүш? Энэ муу ёротодо хуулин хатууе үзүүлэгты, — гэжэ хаан сагдаанартаа захирба.

Тиигэжэ Шадамар барлаг Шалхагар баянһаа үһөөгөө абаа һэн ха.

ГУРБАН ТААБАРИ

Урда нэгэ сагта аха дүү хоёр ажаһуудаг байгаа һэн ха. Ахань тон үгытэй, дүүнь айхабтар баян байгаа. Нэгэ хэды саг соо дүүнь ахадаа үнээгээ һаалгаба ха. Нэгэтэ үглөөгүүр гүйлгэжэ ошоод, үнээем үгыш гэхэдэнь, ахань арсажа, үшөө нэгэ хэды саг соо үнээгээ һаалгахыень гуйба ха. Тиихэдэнь дүүнь хаанда ошожо, зарга бариба.

Хаан баян дүүдэнь иигэжэ хэлэбэ:

— Гурбан таабариим тааһан хүнтнай тэрэ үнээгээ абаха. Таабаримни иимэ юм: дэлхэй дээрэ юун тон зөөлэн бэ, дэлхэй дээрэ юун тон тарган бэ, дэлхэй дээрэ юун тон хурдан бэ?

Тиихэдэнь баян дүүнь харюусаба ха:

— Манай орон дэбисхэрнай тон зөөлэн, манай гахай тон тарган, манай зээрдэ морин тон хурдан.

Ахынь таабари тааха ээлжээн ерэбэ. Тэрэ хадаа ехэ бэрхэ, ухаатай басагатай байгаа.

Эсэгэнь басагандаа ерээд, бодолгото болон хэлэбэ ха:

— Хаанай гурбан таабари таагаа һаа, үнээгээ абажа шадаха байнабди.

— Ямар тиимэ гурбан таабари гээшэб, — гэжэ басаганинь эсэгэнээ асууба.

— Дэлхэй дээрэ юун тон зөөлэн бэ, дэлхэй дээрэ юун

тон тарган бэ, дэлхэй дээрэ юун тон хурдан бэ, — гэжэ хаан баабай асуунал даа.

— Юундэ иимэ ехээр бодолгото болонот, нэгэ арга олдону бээ, — гэжэ басаганиинь эсэгэдээ хэлэбэ. — Энэ таабариинтай тайлбари иимэ юумэл даа: бүхы юумэнһээ үргэһэн тон зөөлэн, бүхы юумэнһээ дэлхэй тон тарган, бүхы юумэнһээ нюдэн тон хурдан.

Хаандаа ошожо хэлэхэдэнь, тэрэнь иигэжэ хэлэбэ:

— Үнээгээ абаха болобош. Үнээгээ абахаяа ерэхэдээ, басаганшни харгыгаар бү ерэг, харгышьегүй газараар бү ерэг, ябагааршье бү ерэг, нюсэгөөршье бү ерэг, хубсаһатайшье бү ерэг. Тиигээд ерэжэл шадаа хаань, үнээгээ абахаш.

Үгытэй ахань басагандаа ошожо, хаанай даабари дуулгаба.

— Баабай, тэрээндэ ханаагаа бү зобогты. Тэрэтнай бараг юумэл. Нэгэ арга олдонол бээ, — гэжэ басаганиинь хэлэбэ ха.

Тиигээд тэрэ ухаатай басаганиинь загаһанай хашарһаар бээ ороогоод, ямаа унаад, харгын далан дээгүүр хаанайда ошобо.

— Хаан-баабай, би ерээб! — гэжэ ооглоходонь, хаан ордон сооһоо гаража хараба ха.

Тиигээд лэ тэрэ хаан ухаатай бэрхэ басагаар һамга хэжэ, ажа жаргажа һууһан юм гэлсэдэг.

СУРАНЗАН ГОМБО ХААНАЙ УРАН ТҮШЭМЭЛ

Нэгэ хаан олон түшэмэлтэй байгаа. Уран түшэмэл гээшэнь айхабтар сэсэн, эрдэмтэй, мэхэтэй гээшэнь яаха аргагүй хүн һэн ха. Тиимэһээ тэрэ түшэмэлынь хаанаа ёгтолдог, гасаалдаг байгаа. Түшэмэлдөө ёгтолуулжа залхууршанхай хаан тэрээндээ толгойн сааза хэхэ гэжэ шийдэбэ ха. Тэрэниинь мэдэһэн Уран түшэмэл хаандаа ерээд хэлэбэ ха:

— Хүршэ хаанай басагыг танда һамган болгожо

асараа наамни, намда толгойн сааза хэхээ болихо гүт?

— Ши асаржа шадаха юм аалши?

— Шадаха даа, — гэжэ Уран түшэмэл харюусаба.

Хүршэ хаанайда хүрэжэ ерэхэдэнь, гурбан зүгэй хаанай хүбүүд басагыень эрижэ ерэнэн байба.

Хаан тэдэ гурбанда хэлэбэ ха:

— Эрдэмээрээ илаһан хүндэтнай басагаяа үгэхэб. Тиэхэдээ хоёр таабари тааха болонот: ордонгоймни наян таһалгын нэгэндэнь орожо хоол барихат, табан зуун басагад сооһоо минии басага оложо абахат, — гэжэ хаан хэлэбэ.

Уран түшэмэл бүхы таабариень таажа шадаба ха. Нүгөөдэ хоёр хаанайнь хүбүүд нэгэшье таабари таажа шадабагүй.

Ошохо замдаа хаанай басаган Уран түшэмэлһөө нурана:

— Би хэнэйтнай һамган болохо гээшэбиб?

— Та манай хаанай хатан болохолта, би тэрэнэйтнай зараса гээшэб, — гэжэ Уран түшэмэл хэлэбэ.

— Тэрэ хаантнай зан абаряар ямар юм, хэр сэбэр хүн бэ, эрдэм бэлигээр, ухаагаар хэр бэ?— гэжэ хүршэ ороной хаанай басаган нурагшална.

— Ехэ эрдэмтэй, сэсэн хүн байха. Гансал муухай үнэртэй. Ши хамараа боогоод орохош, — гэжэ түшэмэл хэлэбэ.

Тиигэжэ ябаһаар хаанайнгаа ордондо хүрэхэ дүтэлбэ ха.

— Таанад ябажа байгты, би урид ошоод хаандаа дуулгахам, — гээд, Уран түшэмэл хаанайда гүйлгэжэ ошобо ха.

Хаанайнгаа ордондо орожо ерэхэдэнь, тэрэнь нураба ха:

— Хэр сэбэр басаган бэ, ухаатай сэсэн гү?

— Сэбэршье, ухаатайшье, эрдэмтэйшье басаган, зүгөөр гансал хамаргүй, — гэжэ Уран түшэмэл хаандаа хэлэбэ ха.

Хамаргүй басаган хүрэжэ ерэхэ гээд лэ, хаанинь

хүлээжэ нууна.

Тэрэ басаганиинь хамараа боохон орожо ерэбэ, һүүлдэнь боолтоёо тайлахадань, хааниинь муухай үнэртэй бэшэ, харин сэбэр һайхан хүн байба.

Тиигэжэ Уран түшэмэл хаанаа үшөө дахин наадалһан, гасаалһан юм гэхэ.

ЕРЭНТЭЙ СЭСЭН ДАЛАНТАЙ ТЭНЭГ ХОЁР

Урдын урда сагта Ерэнтэй сэсэн Далантай тэнэг гэжэ хоёр айлайхи зэргэлэн һуудаг һэн ха. Ерэнтэй сэсэниинь хүбүүтэй, Далантай тэнэгынь басагатай байгаа.

Нэгэтэ Ерэнтэй сэсэн Харзагайн хаантай сэсэ буляасалдаха гэжэ ошожо ябаба ха. Тиихэдэнь Далантай тэнэгэй басаган харгы дээрэнь гэр барижа наадажа байба.

Ерэнтэй сэсэн «харгыһаа зайлагты» гэжэ тэрэ басаганда хэлэбэ ха.

— Гэр бараан харгыһаа зайладаггүй, харин тэргэ морин зайладаг юм бэшэ аал?— гэжэ басаган харюусаба.

Тиихэдэнь Ерэнтэй сэсэн ехэ гайхаад, харгыһаа зайлаха баатай болобо.

Басаганай хажугаар үнгэржэ ябатараа, Ерэнтэй сэсэн тогтоод, тэрээндэ иигэжэ хэлэбэ ха:

— Абынгаа ерээгүй үдэр ерэхэдэнь, үнэһөөр аргамжа томоод байха гэжэ хэлээрэй. Хэрбээ томоогүй байгаа һаань, абадаш толгойн сааза хэхэб.

Басаганай абань аргагүй тэнэг байһан тула энэ даабариһаань айхын ехээр айба.

— Аба, бү ай, үнэһөөр аргамжа томожо болохогүй, голоомоор аргамжа томоод лэ, галдажархигты, — гэбэ.

Абань голоомоор аргамжа томоод, галдаба. Галдахадань, үнэһэн аргамжа болобо.

— Аргамжа томоо гүш?— гэжэ Ерэнтэй асууба. Тиихэдэнь Далантай тэнэг «томооб» гэбэ.

Удаань Ерэнтэй сэсэн Далантай тэнэгтээ үшөө нэгэ даабари үгэбэ:

— Энэ модоной үзүүр узуурые олоорой, олоогүй нааш, толгойн сааза хэхэб.

Тиихэдэнь басаганиинь абадаа тайлбариинь хэлэжэ үгэбэ.

— Модоо уһанда абаашажа табигты, тиигэбэлтнай узуурын уһан уруугаа урдаха, — гэбэ.

Үбгэн модоо уһанда абаашажа табиба. Табихадань, узуурын түрүүлжэ урдаба.

Тиигэжэ Далантай тэнэг хаанай хоёрдохи таабариинь таажа шадаба.

— Ерэнтэй сэсэн намда шэнэ даабари үгөө. Энэ хоёр гүүнэй алиинь унаганиинь бэ гэжэ олохо ёһотойб, хэрбээ олоогүй нааш, толгойн сааза хэхэб гээ, — гэжэ Далантай тэнэг басагандаа хэлэбэ.

— Гүүгээ гурбан хоногто уяд табибалтнай, нэгэниинь ошоод, нүгөөдэээ хүхэхэ, тиихэдэнь тэрэнь унаганиинь гэжэ мэдэхэлта даа, — гэбэ.

Тиигээд үбгэн гүүгээ гурбан хоногто уяба. Уяд табихадань, нэгэниинь нүгөөдэээ хүхэхэб. Тиигэжэ алиинь унаганиинь бэ гэжэ олобо ха.

Далантай тэнэгһээ «хэн шамда хэлэжэ үгэбэб» гэжэ Ерэнтэй сэсэн асууба ха.

Һүүлдэнь нэгэ хэды болоһон хойно тэрэ сэсэн басагаар бэри хэжэ һууба.

Ерэнтэй сэсэн Харзагайн хаантай сэсэ буляалдаха гэжэ ошобо ха. Сэсээ буляасалдаад, Ерэнтэй сэсэн диилдэшэбэ. Харзагайн хаан Ерэнтэй сэсэн ие тэргэдэ барижа хүлижэрхибэ.

Сэсээ буляагдаһан Ерэнтэй сэсэнэй албата зоние асаруулха гэжэ Харзагайн хаан найман элшэн сайднараа эльгээбэ.

Хаан баабайнгаа аюулда ороһыень мэдээд, сэсэн басаган үбгэнэйнгөө хубсаһа үмдөөд, Харзагай хаанайда ошобо ха.

Харзагай хаанай ордондо орожо ерэхэдэнь, тэрэнь ехэл шэрүүнээр асууба:

— Ши хэнэй хүбүүн гээшэбши?

— Би Ерэнтэй сэсэнэй хүбүүн гээшэб, шамтай сэсэ буляалдаха гэжэ ерээб, — гэжэ басаган хэлэбэ.

— Зай, тиигэбэл тээ тэрэ урда арын модоной унаһаниинь олон гү, али ургажа байһаниинь олон гү гэжэ тоолоод ерэ, — гэжэ Харзагайн хаан даабари үгэбэ.

— Найганги модонуудынь ямар тээшэнь тоолохобиб?— гэжэ басаган асууба.

— Найганги тахир модонуудынь унаһан тээшэнь тоолохош, — гэжэ хаан хэлэбэ.

— Тиигээ хаа, унаһан модониинь олон, — гэбэ ха басаган.

Тиигэжэ сэсэн бэри Харзагайн хаание диилгээд, тэрэ хаанай албата зониинь абатайгаа хамта абаад, гэртээ ерэбэ ха. Тэрээнһээ хойшо тэдэнэр амар найхан жаргажа һууһан юм гэхэ.

ТАРЯШАН ТАРХААС

Урдань онигорхон нюдэтэй Олзой хаан байдаг байгаа. Тэрэ уйдхарайнгаа ехээр хүрэхэдэнь, албата зондоо иимэ зар тунхаг тарааба ха:

— Хэн минии үнэншэхөөр худалаар хэлэжэ шаданаб, тэрээндэ би аягаар дүүрэн алта үгэхэб.

Зар тунхагай абяа дуулаад, Малаасагай малшаниинь онигорхон нюдэтэй Олзой хаанайда орожо ерээд, иигэжэ хэлэбэ:

— Хаан баабай, минии эсэгэдэ нэгэ уйгаргүй ута урга бии юм хэн. Тэрэ ургаараа баабаймни огторгойн ододые, тэнгэрийн мүшэдые худхажа байдаг хэн, — гэбэ.

— Ай, тэрэшни юуншье бэшэл даа. Минии хаан баабай гааһаа нэрэхэдээ, газаагаа һуугаад, наранһаа носоодог юм хэн. Тиимэ ута голтой гааһатай бэлэй даа, — гэбэ. Тиигэжэ хэлэхэдэнь, Малаасагай малшан үгэ хүүргүй гаража ошобо ха.

Зар тунхагай абяагаар Олёодой оёдолшо онигорхон

нүдэтэй Олзой хаанайда ерэбэ.

— Хаан баабай, үсэгэлдэр тэнгэри дуугаржа, сахилгаан сахилаад, огторгойн оёдолые шуу татажархибал. Үдэш орой болотор тэрэниенъ арайхан гэжэ үдэжэ, хадхажа дууһаб, — гэжэ Олёодой оёдолшон хаанда хэлэбэ.

— Хари, Олёодой оёдолшомни, ехэ найн хэрэг бүтээжэ ябаһан аад, огторгойнгоо оёдолые мууса хадхаа хаш. Тугаар наяхан хура бороон шэдэрэн шэдэрэн байгаа һэн, — гэжэ Олзой хаан Олёодойе наада барин харюусаба ха.

Оёдолшо Олёодой абяагүй болон, хаанайһаа гаража ошобо.

Зар тунхагай абяа дуулаһаар, Таряата жалгын толгойдо будаа хадажа байһан таряаша Тархаас хоһон торхоёо «хос-тос» байтарнь хонгиргон, гүйлгэжэ ерэбэ ха.

Онигорхон нүдэтэй Олзой хаан һөөл ехээр гайхажа:

— Үү! Таряаша Тархаас, юун торхоёо «тос-тэс» гэтэр шэрэжэ ерэбэ гээшэби? — гэжэ һураба.

— Абасаяа нэхэжэ ерээб, — гэжэ Таряаша Тархаас хэлэнэ.

— Һэ, юун абаса! Хэзээ, ямар үгэсэ? Шамда зээлитэй болоһоноо һананагүйлби, — гэжэ хаан шангарба.

— Энэ торхоор дүүрэн алта абаһанаа мартаа гүш? — гэжэ Тархаас һэнгэргүй харюусана.

— Худалаар бү хэлэ! — гэжэ хэлээд, хаан галзууршаба.

— Худалаар хадань, аягаар дүүрэн алта намда үгэ!

— Худалаар бэцэ, үнэхөөрөө!

— Үнэхөөрөө хадань, торхо алтыем үгэ!

Онигорхон нүдэтэй Олзой хаан таряаша Тархааста үгэ хүүрээрээ диилдэжэ, аягатай алтаяа үгэхэ баатай болоо һэн гэлсэгшэ.

Хүлһэншэ хүн

Урда нэгэ сагта уйгаргүй харуу баян хүн байдаг байгаа. Тэрэ баян хүлһэншээ тон ехээр хашадаг, доромжолдог һэн ха. Хэзээ нэгэтэ шамһаа үһөөгөө абахал байхаб гэжэ

хүлхэншэнийн бодожо ябадаг бэлэй.

Нэгэтэ тэрэ баян танил айлдаа айлшаар ошобо ха. Тиэхэдээ хүлхэншөөе абаад ябаба. Бүхэли үдэр шахуу ябаад, тэдэнэр арай гэжэ танил айлдаа хүрэбэ.

Моринһоо буумсаараа, хүлхэншэнийн гэртэ орожо, гэрэй эзэдтэ иигэжэ хэлэбэ ха:

— Минии эзэн хадаа оло дахин хэлүүлхэ дурагүй юм, үдэшэлэн таанар эдеэлхэдээ, нэгэ үлүү үгэ бү хэлээрэйгты, олон үгэ хэлээ наатнай уурлаад, бүришые хэдэрлэшэхэ байха.

Уданшьегүй үдэшин эдээн боложо, холоһоо ерэнэн айлшадта гэжэ амтатай эдее ехээр шанаба. Аяар үглөөнһөө хойшо эдеэлээгүй ябаһан баян хүнэй гэдэнэнийн ехээр үлдэбэшые, айлшан хүн хадаа мэдүүлхэгүйе оролдоно. Эдээншые бэлэн боложо, баян хүниие «эдеэлыт» гэжэ тэрэ айлай һамган уриба. Баян хүн томоотойгоор «хамаагүй даа» гэжэрхөод, дахин хэлүүлхэ ханаатай тэсэмгэйгээр хүлээн һууба.

Гэрэй эзэдэй нэгэнииншые дахин дабтабагүй. Баян хоһоор үлэбэ, хүлхэншэнийн һайса эдеэлжэ абаба ха.

Үглөөгүүр болобо. Баян баһа эдеэлэнгүй һула һалаба.

Гэртээ харижа ябахандаа, баян хүн ехэ ууртай, хүлхэншэнийн тон хүхюутэй ябаба.

Тэрэ гэнэн саһаа хойшо баян хүн гэдэнэ үлдэхэ гээшэ юун гээшэб гэжэ мэдэдэг болоод, хүлхэншөөе һайнаар эдеэлүүлдэг болоо юм һэн ха.

Бодомжотой хубуун

Нэгэ хүн түрэлхидтөө айлшалжа ошоод, унажа ябаһан элжэгээе үүдэндэнь уяа һэн ха. Тэрэнь алдуураад, бэлшэжэ ябашоо гэхэ. Бэдэржэ хайша хайшаа харайжа ябаһаар, харгыда ябаһан хүбүүнһээ асууба:

— Элжэгэ хараагүй гүш?

— Ямар? Зүүн нюдэ һохор, хойто хүл дохолон, арбай таряатай хуушан ногоон туулмаг ганзагаланхай һэн гү?

— Мүн, мүн, эгээл тиимэ...

— Үгы, би хараагүйб, — гэжэ хүбүүн харюусаба.

— Юу хараагүйб гэжэ? Ши мүнөө ная зүһеерынь хэлээ ха юмши! — гэжэ тэрэ хүн халдаба.

Тиигээд хүбүүе барижа, судьяда абаашаад, элжэгэ хулуугаа гэжэ мэдүүлбэ.

— Намай хохор гээ гүт! Би харгыгаар ябаһан мүр хараа нэм, — гэжэ судьяда хүбүүн элирхэйлбэ. — Буруу тээхи хойто хүлөө дугуу алхадаг аад, гүнзэгыгөөр гэшхэдэггүй байхадань, дохолон гэжэ мэдээ нэм. Харгын баруун талын ногоо хирбэдэг байгаа. Зүүн талын ногоо харадаггүй хадаа зүүн нюдэ хохор байгаа ёһотой. Модо шудархадаа, ногоон нэбэрдэнэ үлөөһэн, арбай таряа гоожуулан байхадань, хушан соорхой туулмагтай байгаа гэжэ мэдээ нэм, — гэбэ.

Судья эдэ бүгэдые дуулаад байхадаа, элжэгээ алдагыһе хараагаад, тэрэ хүбүүе табиһан юм.

Будамшуу

Урда сагта Будамшуу гэжэ нэрэтэй хүбүүн нэгэ нютагта ажаһуудаг байгаа. Нэгэтэ Будамшуу баян хүнэй гэрэй хажууда нүхэ руу модо хээд, нуужа байба. Гэр сооһоо баян хүн гаража ерээд, Будамшууе хараад, иигэжэ хэлэбэ:

— Эндэ юу хэжэ байнаш?

— Би хадаа Садатар Хооллуул гэжэ нэрэтэй хүбүүмби. Энэ нүхэ руу нэгэ шара үнэгэн гүйжэ ороо. Тэрэниие хаагаад байнам, — гэжэ Будамшуу хэлэнэ.

Тиихэдэнь баян ехээр баярлан хүхибэ.

— Та энэнииемни һахяад байгаарайгты. Би танайда орожо уһа уухамни. Энэ үнэгэн танай болог, — гэжэ Будамшуу нэмэбэ.

Баян хүн үнэгэндэнь хорхойтоод, «зай, тиигыш даа» гэбэ.

Будамшуу гэртэнь орожо, баянай һамгантай удаан хөөрэлдэбэ.

Баян хүн хүлээжэ ядаад, Будамшууе дуудаба:

— Садатар Хооллуул!

Баянайнгаа ооглохые дуулаһан һамганиинь «үбгэмни юугээ хэлэнэ гээшэб, энэ үгытэй хүниие садатар хооллуул гэхэдээ яанаб» гэжэ гайхаба.

Баян хүн дахин ооглобо:

— Садатар Хооллуул!

Һамганиинь гайхажа, гайхажа, «зай, эдеэлүүлхэл болоол даа» гээд, Будамшууда ехээр эдее хоол табижа үгэбэ.

Тиигэжэ Будамшуу хүбүүн тэнэг баяниие мэхэлээ һэн гэдэг.

БАЯНАЙ ТОГООШОН

Урдань нэгэ ехэ баян хүн ажаһуудаг байгаа. Тэрэ баян тоолошогүй олон адуу малтай, ехэ олон албата зонтой һэн.

Урданай баяд ехэ хатуу, харуу, барлагуудаа доромжолдог, сохидог, тон муугаар эдеэлүүлдэг байгаа. Тэдэнэр барлагуудтаа эдээнэйнгээ үлөөдэһэ сагаадана хэжэ үгөөд, «яба саашаа, ажалаа хэ» гэдэг бэлэй.

Тэрэ баянда нэгэ тогоошон хүбүүн хүлһэншөөр хүдэлдэг һэн. Өөрөө эдихэ, ууха юумэ бэлдэдэг аад лэ, нэгэ зааханшье юумэ амандаа оруулжа шададаггүй байгаа. Нэгэтэ мяха шанажа байһаар, амандаа нэгэ үмхэ мяха хээд, тэрэнэйнгээ түлөө голоо таһа сохюулаа һэн ха. Тэрээнһээ хойшо тогооной хажууда байхадаа, амааш нээхээе айдаг болоо бэлэй.

Нэгэтэ тэрэ баяндань айлшан ерэбэ ха. Айлшандаа мүнөөхи баямнай адуу гаргаба гээшэ. Тэрэнэйнгээ мяха ехэ гэгшын тогоон соо шанаба ха. Ходо үлэн хоһон ябаһан тогоошной шүлһэн ехээр гоожобо. Эзэнэйнгээ нүдөө далтирха хоорондо мяхаа худхааша болоод, хятыень абаад, үбэр руугаа хээд, тогоошон газаашаа гарашаба. Газаа гаража тэрэ хятаяа эдээд, һөөргөө гэртэ ороходонь, «газаа ямар байнаб?» гэжэ айлшан хүн һураба ха.

Тиихэдэнь мүнөөхи тогоошомнай «газаа, юрэдөө, нара сагаан, найд сэсэн, хята халуун, хинай тэнэг байна даа» гээд харюусаба. «Найд сэсэн» гэхэдээ мүнөөхи айлшан хүнөө хэлэбэ гээшэ, юуб гэбэл, хята абаад гарахыемни хараад, эзэндэмни хэлэбэгүй гэбэ ха юм, «хинай тэнэг» гэхэдээ, өөрынгөө эзэниие хэлэбэ гээшэ.

Гурбан ухаатайшуул

Тархидаа тархайтай, нюдэ муутай, үльхиитэй аматай гурбан хүн боосолдобо ха. Боосолдоходоо, тархидаа тархайтай хүниинь тархьяа набардахагүйб, үльхиитэй аматай хүниинь амаяа долёохогүйб, нюдэ муутай хүниинь нюдөө нюохахагүйб гэжэ боосолдобо.

Тархидаа тархайтай хүниинь эжэлжэ ядаад:

— Иимэ эбэртэй гүрөөһэнэй гаража ерээ наань, яахабши? — гэжэ арбан хургаа арбайлгаад, тархи дээрээ эбэр шэнги болгожо, хоёр барбаадайгаараа толгойгоо найса маажжа абаба.

Тиихэдэнь нюдэ муутай хүниинь хэлэбэ:

— Би иигээд буудахаб, би иигээд буудахаб, — гэжэ нюдээ хоёр гараараа ээлжээгээр аршажа байба.

Үльхиитэй аматай хүниинь «тэрэ зүб, тэрэ зүб» гээд, амаяа долёожо абаба.

Тиигээд хэнииншые боосоогоо алдаагүй хэн ха.

Хайшан гээд нэгэ хаан өөрынгөө сэн мэдээб?

Нэгэ хаан «намда ямар сэн үгэгшэ ааб?» гээд, албатан зоноо суглуулжа, тиимэ асуудал табиба ха. Тэдэнь яаха хээхээешые ойлгожо ядан байбад. Тиигэжэ байтарнь, нэгэ үгытэй үбгэн хүрэжэ ерэбэ.

Албата зониинь үгытэй үбгэндэ хаанай даабари дуулгаба. Тиихэдэнь үбгэн хаанайда ошоод, иигэжэ хэлэбэ ха:

— Ши, хаан, нэгэшые мүнгэнэй сэнгүйш. Юундэб гэхэдэ, шамаар ажал хүүлүүлээ наа, юушые, нэгэшые юумэ хэжэ

шадахагүйш. Шини богоол, барлагуудта сэн оройдоо үгы гэшэ. Юундэб гэхэдэ, тэдэнэр үглөөнһөө эхилээд, үдэшэ болотор түхэрээн жэл соо хүдэлнэ бшуу.

Тиигэжэ тэрэ үбгэн хаанай албатан зониие абараа хэн.

Далан худал

Үни үнгэрһэн сагта ехэ шөрүүн хаан һуудаг байгаа. Нэгэтэ тэрэ хаанда найр зугаашье, хатар нааданшье, абата агнууришье, албата зонииншье залхуутай болошобо. Юушье, хэнишье хараха дурагүй, ехэ уйдхартай болоходоо, айл нютаг бүхэндэ иимэ зар тунхаг тарааба:

— Хэн хаанда далан худал, нэгэшье үнэн ушар оруулангүй, торон тогтонгүй хэлэнэб, тэрэ хүн нэгэ тэмээнэй ашаагай зэргэ алта абаха, шадаагүй хүн толгойн саазада хүртэхэ.

Зар тунхаг дуулаһаар, худалшад хаана яанаһаа хаанай ордон тээшэ тэгүүлбэд. Худалшадай зариманиинь хомхой дээрэхэ, зариманиинь нэрэ соло олохоо ханажа, зариманиинь үгытэй ядуу дээрэхэ хаанай газаа сугларба. Тэдэнэй хэнииншье хаанай урда далан худал хэлэжэ шадабагүй. Олон хүн алтанай түлөө ами наһаа бараба. Тиигэхээр далан худал хэлэхэмни гэгшэд олдохойо болишобо.

Нэгэтэ муу харьмай дэгэлтэй, үбдэг соорхой үмдэтэй, хүхэршэһэн шэг шарайтай, хүл нюсэгэн хүбүүн хаанай хадамал үүдые «хон-хон» хонгиргобо. «Энэмнай хэн бэлэй» гээд, харуулшадай харахада, бог шорой хамадаг һамганай, баяшуулай тугал буруунуудые харадаг үбгэнэй хүбүүн байба.

— Хүбүүн, шамда юун хэрэгтэйб?— гэжэ хаанай харуулшан асууба.

— Би хаанда далан худал хэлэжэ үгэхөө ерээб, — гэбэ.

Хаанай харуулшан үнөөхи хүбүүе хүлһөөнь толгойдонь хүрэтэр хараад, бүдүүлиг хоолойгоор хашхарба:

— Элүүр мэндэ дээрээ, толгойн сааза хүүлээгүй дээрээ арила эндэхээ!

— Би тэмээнэй ашаагай зэргэ алта абахаяа ерээб. Намайе хаантай уулзуула! — гэжэ хүбүүн «тоб» байса харюусаба.

Заахан хүбүүнэй зориг ехэтэй байхадань, хаанай харуулшан гайхаһандаа, тэрэ хүбүүе хаанда оруулба ха.

Борсогорхон хүбүүнэй богоһо алхажа ороходонь, хаан ехэ ууртай байба. Үүдэнэйн хоёр тээ байһан сагдаанарынь шийдшье гэжэ хүдэлэнгүй, нюдөөшье сабшангүй зогсонод. Алтан толи дээрэ эдее, унда асарһан зарсанарынь хүлэйнгөө ульмы дээрэ эдее хоол зөөнэ. Хаан эдее хоолшье эдинэгүй, арза хорзоһоошье амсанагүй.

— Шамда юун хэрэгтэйб?— гэжэ хаан орон дээрэһээ хашхарна.

— Түгэс хуулитай түшэмэл хаан, би танда далан худал хэлэжэ үгэхээе ерээб, — гэбэ тэрэ хүбүүн.

— Тархияа таһа сабшуулхаяа ерээ гүш?— гэжэ хаан уурайнгаа ехэдэ хүхирбэ.

— Түгэс хуулитай түшэмэл хаан, хуушан үгэ хүүр бии агша бэлэй: алаха адуунай шүһыень абадаг юм, алаха хүнэй үгыень шагнадаг. Минии толгойе таһара сабшаагүйдөө үгэ хүүрым шагнажа, намда тэмээнэй дааха алта үгэхэ гэһэн зарлиг гаргыт, — гэбэ.

— Зай, хэлэ. Би шагнажа байнаб! — гэбэ хаан.

Хүбүүн хаанай урда зогсоод, далан худал хэлэжэ эжилбэ ха.

Түгэс хуулитай түшэмэл хаан, мүнөө хэлэхэ ушарни болбол, үниин үнидэ, үсэгэлдэр болоһон юумэ. Тэнгэри тэрэ сагта тохойн эмээл дорохи тохонһоо ехэ бэшэ байһан юм. Тэбхыжэ байһан тэгшэ газарнай тэмээнэй мүр улаһаа ехэ бэшэ байгаа юм. Би тэрэ үедэ эхэхээн энэ дэлхэй дээрэ гараагүй байһан аад лэ, арба хүрэхэ, аша хүбүүнэйнгөө адуу манажа, амаа тэжээжэ ябагша бэлэйб.

Тэрэ сагта, нэгэ үдэр, ама ангайма халуунда азаргаар адуугаа уһалуурта уһалхаа асарбаб. Уһан дээрэ хүрэхэдэм, уһан елыжэ хүрэхэһэн байба гээшэ. Мүльһэ соолохом гээд, сорбогой хүхөөрөө сабшажа, сабшажа, нэгэшье хурга

соолонгүй, ганса хүхынгөө эриие билажархибаб. Яажа хээжэ соолохо бэлэйб гэжэ үдэрэй ханаан, хүниин зүүдэн болон байһаар, ехэ оньһотой бодол ой ухаандам ороо: ээм дээрээ байһан толгойгоо таһара татажа абаад, хүзүүнһээнэ бүхөөр баряад, бии хүсөөрөө далайжа, далайжа сохибоб.

Түгэс хуулитай түшэмэл хаан! Юун болоо гэжэ хананабта? Сохихолоорни, гэнтэ мүльһэн дээрэм һөөл ехэ соолго гарашаба. Тэндэһээм зуугаад морид нэгэ зэргэ уһалан гаража, нүгөө зууниинь уһалан байбад. Моридни уһалжа садаад, мүльһэн дээгүүр бэлшэбэ. Адуугаа харангүй байгаад һүүлдэ адаглахадам, адуун соохи ами зүрхэндөө ханаһан гүүмни үгы байбал даа. Норһон дэгэлээ тайлажа хаяад, тэрээн дээрээ гаража харахадам, алагша гүүм харагдабагүй. Тулгуур дээрээ яһан эшэтэй хутагаяа хадхаад, дээрэнь гараад хараашалхадам, юуншье харагданагүй. Уруу дуруу болохолоороо, зүрхэндөө хадхаад ябаһан зүүгээ абажа, хутага дээрээ хадхабаб. Баһа балсар-балсар абиран дээрэнь гаража, зүүнэйнгөө хүбөөрнь хараад үзэбэб. Ай даа! Ами зүрхэндөө ханаһан алагша гүүмни хара далайн хара байса дээрэ ёндойжо байба. Уһан боро унаган уһанай долгин дээгүүр, ольтирог тойрон оодоржо, хөөһэ бутарса гүйжэ ябаба. Мэтэр гэхээр тулажа ябаһан тулгуураараа онгосо, хутагаараа һэльбүүр хэжэ, ольтирог тээшэ тамарбаб. Һайнаар тамаржа ябатараа, онгосом хөөһэндэ тороод, хэлбэлзээд, шэнгэжэ захалбаб. Ядахадаа яһан эшэтэй хутага дээрээ һуужа, тулгуураараа һэльбүүр хэжэ, ямаршьегүй тамаран, хоёр-гурба сабшаха зуураа ольтирог хүрэжэ тулабаб.

Алагша гүүгээ арай гэжэ аргамжалан барижа унаад, унагаяа урдаа туугаад, далайн салгидатар хатаргабаб. Алагша гүүгээ унаад, хүхижэ ябатарни тэрэмни долгиндо торожо бүдэрөөд, шэнгэжэ захалба. Одоо яаха бэлэйб? Нюдэ сабшаха зуура унаган дээрээ һуугаад, алагша гүүгээ тэбэрээд, нүгөө эрье дээрэ һэггүй гарашабаб. Тиигэ тиигэһээр саашаа ябажа, бэлшэжэ байһан моридтоо хүрэбэб. Моридни долоогоно соо бэлшэжэ байба. Гүлгэлжэ

байхан долоогонодо гүүгээ уяжа байтарни, ала дороһоомни арбан хүлтэй туулай гарашаба. Хойноһоонь эрьюулбэб. Хүсэгдэхөөр бэшэ, хурдан гээшнь яаха аргагүй. Номоёо дэлижэ харбааб. Годлимни үзүүрээрээ үбсүү уруунь сохёод, арһыншье гэмтээнгүй, гэдэргээ унашаба. Годлиингоо булсууень урагшань, үзүүрыень хойшонь баряад дахин харбааб. Юун гэжэ хананат? Тэрэмни туулайе ходоро харбан гарашоо хэн. Туулайнгаа арһые үбшөөд, өөхыень мяханһаань халгаагаад, гал түлихөө хормой соогоо хатаһан аргал түүбэб.

Алагша гүүгээ харан гэхэдэм, юумэнһээ үргэһэн, айһан янзатай газар сабшан, хамараараа хард-хорд гүүлэнэ, тиигэжэ байһаар хада өөдэ шэрэгдэжэ гарашаба. Гүүгээ долоогонын бургааһанда уяаб гэжэ ханаад, гушан халаа эбэртэй гуранай эбэртэ уяжархиһан байгаа хаб. Тэрээнээ һүүлдэнь мэдэбэб. Мэгдэн һагдан хойноһоонь гүйжэ, шандааһанай шангада арай гэжэ хүсэжэ, алагша гүүгээ тайлажа асарбаб. Бусаад ерэн гэхэдэм, хатаһан аргални хайша хайшаа дэрбэлзээд, үүлэн доогуур ниидэжэ ябашаба, амаа ангайн хараһаар хаража байшабаб. Аргал гэжэ суглуулһамни, амиды шубууд байһан байгаа.

Дахин хуурай аргал суглуулжа, дала хүрэхэн даахитай нохойдоо даажа ядатарнь ашажа асарбаб.

Оо даа! Одоошье галаа түлибэб. Шэнэ тогоогоо тодхожо, туулайнгаа өөхэ хайлуулха гэжэ согсойжо һуунам. Мэдэн гэхэдэм, туулайм тоһон дуһан, дуһан гоожожо захалба. Яаха бэлэй? Үтэр түргэн оёоргүй тогоондоо өөхээ хэжэ хайлуулбаб. Шэмхэшье өөхэн үлэнгүй, хуу хайлашаба. Тэрэ тоһоо үхэрэй гэдэһэн соо дүүрэн шудхабаб. Тиигээд мяхаа шанажа садатараа эдихэм гээд, амаа тамшааха гэхэдэм, амамни үгы, амаа толгойтойнь соолго соолоһон газартаа мартажархиһан байбаб.

Гашуудаһандаа арай уйлан алдабаб. Хайшан гэхэ бэлэй? Үни удаан шэбшэнгүй, мяхаа гараараа баряад, хоолой руугаа шэхэжэ, хото руугаа оруулбаб. Бодохоёо болисо эдеэлээд, нэгэ гуталайнгаа түрийдэ гарайнгаа тоһо

аршабаб. Нүгөөдэ гуталайм түрии тоhogүй үлэшэбэ.

Амархаяа унтабаб, тиигээд гэнтэ хүлэйнгөө даарахада, хүни хэрибэб. Дуу шуун, хүгэлсөөн наншалдаан боложо байба. Харан гэхэдэмни, хоёр гутални нюдарга табилдажа байбад. Шагнаад үзэн гэхэдэм, нэгэ гутални нүгөө гуталдаа: «Энээниие эди, энээниие эди!» — гээд, тажага улаан нюдаргаараа нюдэжэ байба.

Бодоод, гуталнуудаа халгаажа, гомдоһондонь хэлэбэб: «Уурлахаа боли, мүнөө эрижэ юушье абахагүйш, энэ дайдада гарахаһаан золгүй гараһан байгаа хаш даа» гэбэб. Хоёр гуталаа хоёр тээгээ хээд, хоорондонь орожо дулааханаар унташабаб.

Нэгэ хажууһаамни хүйтөөр хэрьехэдэнь, хэрибэб, тоhogүй гутални үгы. Намдаа муу ханаһан бэеэрээ тэрьелжэ арилшаһан байгаа. Үрөөһэн гуталаа хоёр хүлдөө углаад, хаатажа байнгүй, тэрьелһэн гуталаа бэдэржэ ябашабаб.

Гүйжэл ябанаб. Үдэр соо бүри амарангүй гүйнэб. Гутални хүсэгдэхөөр бэшэ. һара соо гүйнэм, хараһан хүн үгы. Амарангүй гүй гүйһөөр жэл болгобоб, олохоор юумэ бэшэ. Тиижэ ябаһаар, нэгэ айлда хүрэбэб. Тэрэ айлдам хүхюун найр зугаа боложа байна. Мэдээгүй ябаһаар, найрай зоной тэгэн дундань оробоб. Эдээ уһаа баряшад айлшадай урдуур гүйлдэжэ байгаад, тэбшэтэй мяха, түйсэтэй арза табина. Ажаглан харан гэхэдэм, алаг нюдэм тэһэрэг! Түгэс хуулитай түшэмэл хаан! Хэн, юун минии нюдэндэ харагдаа гэжэ һананат? Хоол зөөгшэдэй дунда тэрьелжэ арилһан минии гутал хуу тоһон, уһа саһан болоһон юумэ гүйлдэн байба.

Би гайхаһандаа: «Ай халаг!» — гэжэрхибэб. Гутални миниингээ дууе таниһаар, урдаһаам эрьежэ хараад, бахардаһандаа толитой мяхаа унагаажархин алдаба. Гутални мэнэ гэнээр сохюулхам гэжэ ханаад, мэгдэн һагдан гүйжэ байгаад, намаяа зөөлэрүүлхэ гэжэ толи толёор мяха намдаа асараад орхино. Асарха бүрээ ходо: «Намае нэгэ заа нэмжэгэдэхээ гарайнгаа тоһо хайрлаа һэнш, маа, эди, хомхой, харуу эзэн, энэ толи сооһиие хуу эди!» гээд лэ урдэм

табина.

Намайгаа тойруулаад мяхан болдогоор хүрээлүүлжэрхибэ. Тэрэ мяхыень хоолой руугаа шэхэхэ аргамгүй болоходоо, гуталаа толгойдоо эльгээбэб. Толгойем мэтэр гэнээр асаржа табиба. Шүдэдни үни удаан амархандаа айхабтар хурса болонхой байба. Тиймэхээ яһа уһашье танингүй, бутара хазажа, одоошье, садатараа эдеэлбэб.

Хоёр гуталаа үмдөөд, моридтоо тэхэрижэ ерэбэб. Мяха эдихэндээ, амаа ангайма халуунда тэсэжэ ядан, еж ангажа, һөөл ундаа хүрөөд, уһан дээрэ ошобоб. Эрье уруу буугаад, соолго дээрэ тонгойжо тонгойжо, даляа дарбайса, духаяа обойсо уһа уубаб. Өөдөө бодохонм гээд, бодожо шадабагүйб. Үгы, яахадаа бөөмни шулуун хүндэ болошобоб гэжэ һуутараа, һуун-һуун ойлгобоб: уһа уужа һуухадаа, доодо бүтүү һахалаа долоон алда ута загаһанай шүдэндэ хүрмэлдүүлжэрхөөд һууһанаа гэнтэ мэдэбэб. Ядаа гэжэ һахалаа тулатайень татажа гаргабоб.

Долоон алда тулаяа нэгэ ухари шубуугаар андалдабоб. Оо! Түгэс хуулитай түшмэл хаан! Танда хэлэхэ хэрэгтэй! Тэрэ ухарим томо гээцэнь аргагүй. Хоёр бүхэнтэй хотогой тэмээнһээ үндэр, тон гүнзэгы уһанһаа тонгойнгүй уһа уудаг ухари шубуун байгаа юм.

Гэдэргээ гэдыжэ һууһан хаан далан худалаа дабаагүйхэнөөр дүүргэхэнь ха гэжэ бодоод, алгаа хайрлаһандаа, энэ хүбүүе торгоохом гэжэ тулгуураараа түс байса газар сохин:

— Тэрэ худагайнь оёор гүйхэн байгаа аалам?— гэжэ һүр дарамаар хашхарна.

— Гүйхэншье байжа болохо, яахадааб гэхэдэ, үглөө хаяһан шулуун үдэшэ болоходо хүрэдэг юм, — гээд бүри торонгүй тэрэ хүбүүн харюусана.

— Тэрэ сагта үдэр богонихон байгаа бэшэ юм гү?— гэжэ хаан асууба.

— Богонихоншье байхадаа байгаа, яахадааб гэхэдэ, шинии эсэгэ минии эсэгийн хони хулуужа ябаһаар баригдаад,

үhээ нэг нэгээр ходолуулжа захалхан хүн үдэшэнь улаан сууха толгойтой болоод гэртээ ошоһон юм.

— Худалаар! — гэжэ хүхирһөөр хаан абяагаа хаташаба. Таһархай удархай хубсаһатай хүбүүн:

— Түгэс хуулитай түшэмэл хаан! Минии өөрынгөө нюдөөр хараһан юумэ иимэ байнал даа. Хэрбээ хүнһөө дуулаһанаа хуу баран хэлээ хадаа, захадань гарангүй үтэлхэ хэм, — гэжэ дүүргэбэ.

— Энэ хүбүүндэ мүнгэнэйм һан сооһоо нэгэ тэмээнэй жүдхэхэ алта үгэгты! — гэжэ хашхарһаар, нэгэшье үгэ хүүр хэлэнгүйгөөр, хоёр хоноод тэрэ түшэмэл хаан үхэшэбэ ха.

Шүүрэлдээхэн басаган

Урда сагта Шүүрэлдээхэн басаган ажаһуудаг байгаа. Тэрээндэ эхэнь һаһа барахадаа олон шүрэ бэлэг үгэһэн юм. Тэрэ шүрээ Шүүрэлдээхэн басаган ходо хадагалаад байдаг байгаа. Ажал хэхэдээ, сагаан будаа, улаан будаа таридаг һэн ха. Тиигэжэ байхадань, нэгэ басаган ерээд, Шүүрэлдээхэн басаганай олон шүрыень айлшалхам гэжэ эрээ һэн. Шүүрэлдээхэн басаган тэрэ залуу басаганда шүрээ үгөө ха. Шүрыень абаашажа, тэрэ залуу басаган зүүгээд, гурба-дүрбэ һара соо асаржа үгэбэгүй.

Шүүрэлдээхэн басаган тэрэ шүрээ асархыень хүлээжэ ядаад, эхым үгэһэн бэлэг гэжэ уйлажа дуулажа һууба ха. Тиигэжэ һуухадань, газарай хара барлаг орожо, Шүүрэлдээхэн басаганда хэлэбэ:

— Яахадаа иигэжэ уйлажа һуунабши?

— Эхынгээ бэлэглэһэн шүрыень залуу басаганда үгөөд, үгы болгожорхёод байнаб, тэрэнээ танихагүйб, — гэжэ басаган хэлэбэ.

— Тэрэ шүрыешни олоо һаамни, юу үгэхэбши?— гэжэ газарай хара барлаг һураба.

— Сагаан будаа, улаан будаа үгэхэб, — гэбэ Шүүрэлдээхэн басаган.

Газарай хара барлаг Шүүрэлдээхэн басаганай шүрые

бэдэрхэм гэжэ айл хотон соогуур ябажал ябана ха. Гэр бүхэндэ шагаажа, хаража ябана ха. Тиигэжэ ябатараа, нэгэ гэрэй ханын забһараар хараба. Тэрэ гэр соо нэгэ залуу бэри арһа элдэжэ һууба. Саашань харахадань, баруун тээн Шүүрэлдээхэн басаганай шүрэнь үлгөөтэй байба ха. Ошоод, үүдынь татаад үзэхэдэнь, үүдэниинь суургатай байна. Үүдыень тоншоходонь, үүдээ нээжэ үгэбэгүй. Үүдыень нээлгэжэ ядаад, газарай хара барлаг үрхэ дээрэнь гараба.

— Үүдээ нээгыш, — гэжэ тэндэһээ хэлэбэ. Тиихэдэнь тэрэ бэри гэр сооһоо харааба ха:

— Энэ газарай хара барлаг, хаанаһаа ябанабши, намһаа саагуур яба!

Хараахадань, газарай хара барлаг хэлэбэ:

— Үүдээ нээгээгүй хадатнай үрхэ дээрэтнай һуугаад дуулахамни.

— Дуулаха һаа, дуулажа, уйлаха һаа, уйлажа һуугыш, — гэбэ тэрэ бэринь.

Тиигээд Газарай хара барлаг тэндээ һуугаад дуулаба. Тэрэ бэри дууеынь шагнажа һууһан аад, дуураад, арһаа баряад унташаба ха. Унтаһан хойнонь хара барлаг үрхөөрнь ороод, Шүүрэлдээхэн басаганай шүрыень абаад ябашаба. Тиигээд Шүүрэлдээхэн басаганда шүрыень абаашажа үгэбэ. Шүүрэлдээхэн басаган шүрээ абажа, ехэ хүжижэ, хатуу архяр, тарган мяхаар Газарай хара барлагые хүндэлбэ. Хүндэлөөд, сагаан будаа, хара будаа хоёрые үгэбэ. «Гэртээ бусахадаа, харгаһан бургаһан соогуур бү ябаарай, хабтагайхан шулуун дээгүүр ябаад бусаарай» гэжэ Шүүрэлдээхэн басаган захиба. Газарай хара барлаг сагаан будаа, хара будаа баряад, хабтагайхан шулуун дээгүүр ябажал ябана ха. Тиигэжэ ябатарнь, урдань харгаһан бургаһан байба ха. Гараха газар оложо ядаад, Газарай хара барлаг тэрээн соогуур ябаба. Харгаһан соогуур ябажа ябатараа, Газарай хара барлаг сагаан будаа, улаан будаагаа адхажархиба. Адхаад, тэрэнээ түүжэ абаха аргань үгы байба.

— Хадада урһан харгаһа бургаһа бултыень

химэлэгтыл даа гэжэ Хартагай хаанай хара ямаадта ошожо хэлэхэм, — гэбэ Газарай хара барлаг.

— Хадын харгаана бургаана бута химэлэгтыл даа, — гэжэ Хартагай хаанай ямаадта хэлэбэ ха.

— Харгаана бургаана химэлхэхээ, хадынгаа хара хяаг химэлэн эдижэ дуунажа ядашообди, — гэжэ Хартагай хаанай хара ямаад хэлэнэ.

Тиихэдэнь Газарай хара барлаг хэлэбэ:

— Ойн хүхэ шононуудаар таанадые хаха татуулхаб. — Тиигээд ойн хүхэ шононуудта ошобо.

— Энэ Хартагай хаанай хара ямаануудые дууһан эдигтыл даа, — гэбэ Газарай хара барлаг.

— Хартагай хаанай хара ямаануудые дууһан эдихэ юм аад лэ, тайгынгаа ангуудые дуунажа ядашообди, — гэжэ ойн хүхэ шононууд хэлэбэ.

Тиихэдэнь Газарай хара барлаг хэлэбэ:

— Хартагай хаанай харуулшадта нюдэ амыетнай тэһэ буудуулхаб, — гэжэ Газарай хара барлаг ганирба. Хартагай хаанай харуулшадта ошожо, Газарай хара барлаг хэлэбэ:

— Ойн хүхэ шононуудай нюдэ амыень тэһэ буудагтыл даа.

— Ойн хүхэ шононуудай нюдэ амыень тэһэ буудахаһаа, бидэ хаанай адуу хаража ядажа байнабди, — гэжэ Хартагай хаанай харуулшад хэлэнэ.

— Хартагай хаанда хэлэжэ, таанадые һур минаагаар хотирсоро бэтирсэрэ сохиулхаб, — гэжэ Газарай хара барлаг хэлэбэ.

Хартагай хара хаанда тэрэ ошожо хэлэнэ ха:

— Хартагай хаан!

— Яагааб?

— Урдахи, хойнохи харуулшадда һур минаагаар хотирсоро бэтирсэрэ сохигтыл даа, — гэжэ Газарай хара барлаг харюусаба.

— Урдахи, хойнохи харуулшадда сохихоһоо байха, арбингаа даажэ ядажа байнаб, — гэбэ ха Хартагай хара хаан.

Тиихэдэнь Газарай хара барлаг Хартагай хара хаанда хэлэнэ:

— Атаахай хулганаанда арбингыш таһа хазуулхам.

Атаахай хулганаанда ошоод хэлэнэ:

— Энэ Хартагай хаанай арбингынь таһа хазагтыл даа.

Тиихэдэнь атаахай хулгана хэлэбэ:

— Хартагай хаанай арбингынь таһа хазахаһаа байха хадынгаа тибһэ суглуулжа ядашообди.

— Тибһыетнай суглуулжа абаха гэжэ Хартагай хаанай басагадта хэлэхэб, — гэбэ Газарай хара барлаг.

— Атаахай хулганын суглуулһан тибһые суглуулжа абагтыл даа, — гэжэ Хартагай хаанай басагадта ошожо хэлэнэ.

— Атаахай хулганын суглуулһан тибһые суглуулхаһаа байха, хони ямаанай ноһые абажа дууһажа ядабабди, — гэжэ басагад хэлэбэ.

Тиихэдэнь Газарай хара барлаг хэлэнэ ха:

— Хара һалхинда ошожо, энэ ноһыетнай хийдхэхэ гэжэ хэлэхэб.

Хара һалхинда ошожо хэлэнэ:

— Энэ Хартагай хаанай басагадай ноһыень хуу хийдхэгтыл даа.

Хара һалхин Газарай хара барлагые хайрлажа, Хартагай хаанай хони ямаанай ноһые хуу хийдхэжэрхибэ. Ноһонойнгоо хойноһоо тэрэ басагадын гүйлдэжэ ябатараа, атаахай хулганаанай тибһые хуу абажархиба. Атаахай хулгана тибһээ булялгаад, Хартагай хаанай унтаандань арбингынь хуу эдижэрхибэ. Хартагай хаан һуга харайжа бодоод, харуулшадаа «юу хаража байгааба!» гээд, улаан бургааһаар таһа сохибо. Харуулшадын сохюулхадаа, һурша номоороо ой тайга тээшэ харбабад. Харбахадань, ойн хүхэ шононууд тайгаһаа тэрьелээд, Хартагай хаанай ямаадые барихаяа үлдэбэд. Хартагай хаанай ямаад ойн шоноһоо айжа, хадын харгааһа бургааһые бута хяа химэлбэ. Харгааһан бургааһанай бута химэлүүлһэн хойно Газарай хара барлаг сагаан будаа,

улаан будаа хоёроо түүжэ абаба. Гэртээ түүжэ абаашаад, улаан сагаан будаа хоёроо тарижа, Газарай хара барлаг мүнөө болотор жаргажа хуудаг гэжэ хэлсэдэг.

Зээдлэй бүхэ

Үни сагта аха дүү хоёр ажаһуудаг байгаа. Тэдэнэр бага наһанһаа эхэ, эсэгэнэ гээгдэнэн тула ехээр зобожо, хүл дээрээ гаража ядан, айлаар ябажа, эдее хоолой үлэгдэл эрижэ хооллодог байгаа. Хэды ядуу муу хуугаашье хадаа ахань ехэ хүсэтэй эрэ боложо, дүүнь угаа найхан хүүхэн боложо ябаба. Долоо наһатайдань ахань ганса морёо тэргэдэ хүллэжэ, хүнүүдээр ой түлээндэ ошолсобо. Түлээ ехээр ашаад, гэртээ бусажа ябатараа, моридынь бултадаа шабарта унашаба ха. Хүнүүд тэргээ түлхинэ, морёо сохино, теэд урагшаа ябаха юмэн үгы. Гансал долоотой хүбүүн ханаа амар тэргэ дээрээ хуужал хууна.

— Эй, наашаа ерыш, туһалыш! Юундэ хуужа байгаабы, — гэжэ арбаад хүнүүд нэгэ ашаатай тэргэ шабар сооһоо гаргажа ядан, уур сухал болонод.

— Гуталаа тайлажа байнаб. Моридоо мултгалжа хажуу тээшэнь гаргагты, — гэжэ долоотой хүбүүн харюусаба.

Хүнүүд ехээр гайхалдажа, юугээшье хэхээ мэдэжэ ядан байба.

— Моридоо мултгалагты, юундэ байгаабыта?— гэжэ мүнөө долоотой хүбүүн сухалдаба.

Хүл нюсэгөөр шабар оймого, түрүүшын мори тэргэнэнь зайлуулжа, хажуу тээшэнь гаргаад, өөрөө мориной орондо орожо, ашаатай тэргыень шабарһаа ходоро татажа гаргаба. Хүнүүд гайхахын ехээр гайхажа, моридоо сүлөөлжэ үгэбэ. Долоотой хүбүүн бүхы тэргэнүүдыень бэээрээ шэрэжэ гаргаад, ехээр эсээ гэжэ ханахаар бэшэ байба.

Хүнүүд хүбүүе тойрожо:

— Манай нютагта иимэ хүсэтэй хүбүүн түрөө, — гэжэ баясанад.

Тиин энэ хүбүүгээ урдын суута бүхын нэрээр Зээдлэй бүхэ гэжэ нэрэ үгэбэд.

Зээдлэй бүхэ бултанай урда орожо, зоноо хойноо дахуулан, гэр тээшээ бусаба.

Хэдэн үдэр үнгэрхэн хойно нүгөө нютагай ехэ баян хүн тэрэ хүбүүе дуудаба. Хүбүүнэй ошоходо, баян хэлэбэ:

— Энэ үдэрһөө намда ажалладаг болохош. Ойдо ошожо, түлээ бэлдэхэш. Дүүшни манайда газаахи досоохи юумэ хэлсэнэ аабза.

Хүбүүн ойдо гараха боложо, дүүнь хубсаһа хунарын бэлдэбэ. Зээдлэй бүхэтэй хамта ажаллаха хүнүүд энээнэй хүсэтэйнэ мэдээд, дуратайгаар ой тайгада гаралсаба.

Хэдэн үдэртэ түлээ бэлдэжэ, нэгэтэ үдэшэ амаржа һуухадань, Зээдлэй мэргэнэй хажууда нэгэ түлээшэн ерээд, тэрээндэ хэлэбэ:

— Баяндамнай нэгэ хаан ерээд, шини дүүе хүбүүндээ һамга хэхэмни гэжэ хүсөөр абаашаа. Тиигээд үшөө шамаар зараса хэхэмни гэжэ олон дайсадые шамайе барижа асархыень эльгээгээ. Тэдэнэ наашаа ерэжэ ябана.

Зээдлэй бүхэ ехээр сухалаа хүрэжэ, нэгэ бүдүүн модо орбонтойнь һуга татаад, дайсадые угтахаяа ошобо. Харан гэхэдэнэ, зуугаад хүн һомо зэбсэгээ бэлдэнхэй, мори унанхай ой руу орожо ябаба. Зээдлэй мэргэн угтажа ерээд, хэлэбэ:

— Таанад юун хүнүүд гээшэбта, ямар хэрэгээр ябанабта?

— Бидэ шамайе барижа, өөрынгөө хаанда абаашахамнай. Тэндэ зараса болохош. Һайн һанаагаараа ошоогүй һаашни, түмэр гэнжээр хүлээд абаашахабди, — гэбэ ахалагшань.

Зээдлэй бүхэ модоо дээшэнэ үргэжэ:

— Хэн ами голдоо хэрэгтэйб, арилагты! — гэбэ.

— Һа, Һа, Һа, — гэнэн энеэдэн дайсанай зүгһөө дуулдажа, тэдэнэр баатар хүбүүе тойрон бүһэлбэ.

Ахалагшань морёо дүтэлүүлэн, Зээдлэй бүхые ташуураараа нэгэ буулгаба, тиин энэ үедэ Зээдлэй бүхын

модондонь дайрагдажа, ами голгүй унашаба. Бэшэниинь ехээр сухалдан, добтолжо оробо. Зээдлэй бүхэ модоороо иишэ тишэнь сохижо оробо. Сохихотойнь лэ хамта хоёр-гурбан хүн моринһоо унашана.

Хахад зонойнгоо унаһан хойно бэшэниинь Зээдлэй баатарые диилэхээ болёобди гэжэ мэдээд, гэр тээшээ зугадабад. Тэдэнэй хойноһоо Зээдлэй бүхэ мори унаад намнаба. Намна намнаһаар хаанай ордондо туласа ерэбэ. Харахадань, олон сэрэгшэд бэээ бэлдэнхэй, мори унанхай урдаһаань шумайжа ябаба. Зээдлэй баатар тэдэнэртэй гансаараа тулалдажа байна. Тэрэ үедэнь дүүнь ахайнгаа тулалдажа байһыень мэдээд, яажа туһалха аргаяа бэдэрнэ. Тиин нэгэ зулада гал носоогоод, хаанай ордон шатаажархиба. Хүн зон ухаа мэдээ алдажа, «Хаантаниие абарыт!» гэжэ оог хашхараа табилдана. Сэрэгшэдшье иишэ тишээ гүйлгэлдэшэбэ. Зээдлэй бүхэ ехээр шархатаһан, нюур гарынь улаан шуһан болошоһон юумэ сохилдожо байна. Шадал тэнхээнииншье бага боложол байна. Хаанай барлагууд манай зэрлиг муухай хааниие сохижо байна гэжэ мэдээд, Зээдлэй баатарта туһалжа оробо. Энээниие харамсаараа дайсад иишэ тишээ таран, ами голоо абаржа, үгы болошобод. Дүүнь гүйжэ ерээд, ахадаа хэлэбэ:

— Хаан хүбүүнтээе, һамгантаяа зугадаха гэжэ байна.

Зээдлэй баатар түргэн гэгшээр гүйлгэжэ ерээд, хаанай харуул бута сохёод, хаантаниие хүлижэ асарба. Тиигэжэ улад зон эрхэ сүлөөтэй болобо.

Үншэн Борбоон хүбүүн

Долоон улаан хонитой Борбоон хүбүүн гэжэ үншэн хэнээ хүбүүн ажаһуудаг һэн ха. Нэгэтэ далайн захада хонёо адуулжа байхадаа, үншэн Борбоон хүбүүн ехэ олон загаһа жараахайнуудые бариһан зониие хараба. Тэрэ жараахайнуудайнь дунда нэгэ алтан һэрбээтэй ехэ гоё жараахай байгаа ха.

— «Ай, яагаа гоё жараахай гээшэб, алтан һэрбээтэй.

Энээнийе эдэшни абаашажа алахань гээшэ» гэжэ һанаад, — энээнэ намда үгэгты, худалдагты, — гэбэ ха.

— Худалдаха, худалдахабди, — гэнэ тэдэ зониинь.

— Юутэ юм?

— Нэгэ хонито.

Долоон улаан хонинойнгоо нэгэ хониинь үгөөд, тэрэ алтан хэрбээтэй загаһаяа абаад, үншэн хүбүүн ерээ ха. Алтан загаһаяа асараад, нэгэ шөл соо хээд, гэрэйнгээ углууда үлгэжэрхөөд, тэрэ хүбүүн зургаан хонёо хаагаад, гэртээ орожо унташоо ха. Гэнтэ үглөөгүүр һэрин гэхэдээ, Борбоон хүбүүн гоё һайхан гэртэ хэбтэбэ ха. Газаань ехэ олон адуу мал шууялдана. Гэртэнь нэгэ үнинэй танил шэнги басаган:

— Бодыш, ундалыш, сайлыш, — гэжэ байба.

Юуншье боложо байһыень Борбоон хүбүүн ойлгожо ядаба.

— Би хадаа Хара Лусан хаанай басаган һэмби, жараахай болоод лэ наадажа ябатарни, хүнүүд губшаад барижархёо һэн. Ши минии амиием абараа гээшэш. Тиигээ хадаш би шамтай нүхэсэжэ һууха болобо гээшэб. Бидэ хонулан иигээд ажаһууя, — гэбэ ха тэрэ басаган.

Тиигээд тэрэ Борбоон хүбүүн һамгатай боложо, ехэ баян болобо.

Тэрэ нютагтань нэгэ Тиирэн хаан гэжэ байһан юм ха. Тиирэн хаан хадаа үдэшэшье, үдэршье эдеэлхэдээ, нэгэ шандагаар эдеэлдэг байгаа. Тэрэ шандагыень шаража үгэдэг хоёр залуу хүбүүд байһан ха. Тиирэн хаанай эдихэ шандагыень хүбүүд хээрэ алаад лэ, тэрээниинь хуухалаад лэ, хуухалхадаа Борбоон хүбүүнэйдэ ошожо хуухалаад, шанаад асардаг байгаа. Тэрэ залуу хүбүүд Борбооний һамганай сэбэр һайханиие гайха гайхаһаар, тэрэ шандаганайнгаа шатасарынь барижа, уй хай боложо, яахамнай гээшэб, Тиирэн хаандаа саазалуулхамнай гээшэл, шандаганшье олдохойо болёо гэлдэжэ байбад ха.

— Үгы, энээхэниие абаашагты, — гэжэ нэгэ һайхан шандаганай мяха Борбоон хүбүүнэй һамган тэдээндэ үгэбэ.

Хаандаа үгэхэдэнь:

— Энэ ямар гоёор хуухалхан шандага асарба гэшсэбта. Хэн энээниие хуухалааб, — гэжэ асууба ха.

— Бидэ өөһэдөө хуухалаабди, — гэжэ хүбүүд харюусанад.

— Бү худалаар хэлэгты, ондоо хүн хуухалаа, — гэнэ Тиирэн хаан.

— Долоон улаан хонитой Борбоон хүбүүнэй намган хуухалаа.

— Юун долоон хонитой Борбоон хүбүүнэй намган гэжэ. Борбоон хүбүүн намгагүй ха юм, — гэбэ хаан.

— Намгатай, ехэ гоё намгатай болоод байна.

Борбоон хүбүүнэй намга хараха гэжэ Тиирэн хаан ошобо ха. Ошоод лэ, эдеэлхэ ундалхаяашье мартажархёод лэ, хонон үнжэн тэрэ намгыг хараа юм ха. «Энэ Борбоон хүбүүнэй намгыень буляажа абаха юм байна» гэжэ Тиирэн хаан бодоод лэ, Борбоон хүбүүе гэртээ дуудуулба.

— Энэ намга хаанаһаа олообши? — гэжэ хаан асууба.

— Үгы, энэ намга би олоогүйб. Энэ намган намайе олоо.

— Энэ намган шамайе хаанаһаа олооб?

— Мэдэхгүй. Алтан загаһа асараад, гэртээ үлгөө хэмби, алтан загаһамни иимэ басаган болоод даа.

— Үгы, ши хаанаһаа алтан загаһа олообши?

— Далайда зон загаһа барижа байна бшуу. Тэндэнь иимэ басагад дүүрэн байгаа ааб даа, — гэжэ Борбоон хүбүүн хэлэнэ.

— Ши намдаа иимэ басага олгуулжа үгыш, — гэбэ хаан.

— Зай, тиихэ, тиихэ, — гэжэ хүбүүн зүбшөөбэ.

— Шамайем Тиирэн хаан абахам гэжэ байнал, яахам гэшсэб, — гэжэ Борбоон хүбүүн намгандаа ерээд хэлэбэ ха.

— Үгы, үгы, үглөөдэр лэ тэрээниешни уһанай захата абаашаабди, — гэжэ хэлэнэ намганиинь. — Ши хахуулияа хаяхаш. Тиихэдээ зүүн зүг тээшэнь хаяхаш. Хажуули хаяхаташ, элдэб загаһад гараха. Нүүлэй нүүлдэ түмэр хайрсагтай загаһан гараха. Тэрээниие энэл сэбэр басаган

гээд лэ тэрэ хаандаа барюулжархёорой. Тиигэбэлшни Тиирэн хааниешни зүб болгохол даа.

Намганайнгаа хэлэхээр Тиирэн хаание уһанай захата абаашаба ха. Тэндэ хажууляраа загана бариад. Зай, тиигээд лэ нэгэ түмэр хайрсаг бии болобо ха. Хайрсагай бии болоходо, Борбоон хүбүүн абаашаад лэ, хаанда барюулжархиба ха. Гэнтэ тэр-шир гээд лэ хайрсаг удалхадань, хүхэтэй хүн гараад лэ, Тиирэн хаанай тархи таһа сабшажархиба.

Үбгэн хүгшэн хоёр

Эртэ урда сагта нэгэ голой эрьедэ үгытэй үбгэн хүгшэн хоёр ажаһуудаг һэн ха. Хүгшэниинь хэдэн үдэр айлаар гуйраншалжа, арай гэжэ гурбан мүнгэ олоһон байгаа.

Нэгэтэ хүгшэниинь үбгэндөө нэгэ мүнгэ үгэжэ, хото газар ошожо, эдихэ юумэ бэдэржэ ерэ гэжэ эльгээгээ һэн ха.

Тиин үбгэн ябагаар арай гэжэ хото хүрөөд, ябажа ябатарнь, нэгэ хүн заахан нохой алаха гэжэ байгаа ха. Тэрэ нохойе үбгэн ехээр хайрлажа, нэгэ мүнгөөрөө худалдажа абаад, ехэ хөөршөөжэ, эдихэш юумэ олонгүйгөөр гэртээ бусажа ерээд, хүгшэндөө хэлэбэ:

— Хото ошон гэхэдэмни, энээхэн нохойе нэгэ хүнэй алахаа байхада, хайрлаад, үнөөхи нэгэ мүнгөөрөө худалдажа абаад, эдихэш юумэ олонгүй ерээб.

Тиихэдэнь хүгшэниинь:

— Хооһоор туража үхэхээ байжа, юун нохой хэрэгтэй болобоб, яагаа тэнэг үбгэн гээшэбши?— гэжэ уйлан байжа харааба.

Тиигээд дахин хоёрдохи мүнгөө үгэжэ, үбгэнөө эдихэ юумэнэй түлөө хото ябуулба. Үбгэнэй хото ороод ябахадань, нэгэ хүн нэгэ миисгэе алаха гэжэ байба ха. Үбгэн тэрэ миисгэе хайрлажа, абажа ябаһан мүнгөөрөө худалдажа абаад, баһа эдихэ юумэ олонгүйгөөр гэртээ ерэхэдэнь, хүгшэниинь бүри ехээр хараажа, сухалдажа, дахин гурбадахи мүнгөө үгөөд, хото эльгээбэ.

Тиин үбгэнэй хото ошохо гэжэ ябахадань, тэрэ һууһан голойнь эрьедэ хоёр хүбүүн нэгэ найхан загаһа баряад, алаха гэжэ байхадань, үбгэн тэрэ загаһые хайрлажа, хоёр хүбүүдтэ абажа ябаһан мүнгөө үгэжэ, загаһые уһан голдонь табиулһан гэхэ.

Үбгэн уруу дуруу боложо, хүгшэндөө баһа хараалгахаа айһаар гэртээ ерээд, тэрээндээ хэлэхэдэнь, хүгшэн урданайхиһаа үлүүгээр сухалдажа, үбгэнөө модо шулуугаар сохижо:

— Энээнһээ хойшо гэртэм бү оро, шини мууда би туража үхэхээ байнаб, — гэжэ үбгэнөө үлдэжэрхибэ.

Тиин тэрэ үбгэн хүгшэндөө үлдүүлшөөд, уруу духа боложо, уйдажа гашуудаж, уйлан хайлан тэрэ голойngoо эрье зубшажа ябатарнь, урдаһаань нэгэ гоё найхан хүбүүн угтажа ерээд:

— Зай, хаанаһаа ябаһан, хэн үбгэн гээшэбши? Юундэ уйлаа, дуулаабши?— гэхэдэнь, үбгэн өөрынгоо ябадалые бултыень хөөрөжэ үгэбэ ха. Тиихэдэнь тэрэ хүбүүн хэлэбэ:

— Би Лусай хаанай ганса хүбүүн гээшэб. Мини энэ гол соо загаһан болоод, сэнгэжэ ябатарни, хоёр хүбүүд, намайе губшурдажа баряад, алахаяа байтарнь, энэ голой эрьедэ һуудаг нэгэ үбгэн ганса мүнгэтэй ябаһан аад, тэрэнээ үгэжэ, намайе табиулһан юм. Тэрэ үбгэн та гээшэ гүт?— гэхэдэнь, үбгэн:

— Би гээшэлби даа, — гэбэ ха.

Тиихэдэнь хүбүүн хэлэбэ:

— Зай, үбгэн, манайда ошоё, та минии ами наһа абарһан хүн гээшэт. Нюдөө ани гэхэдэм, нюдөө аняад ябаарай, бүхы гэхэдэм, бүхыгөөд ябаарай, тонгой гэхэдэм, тонгойгоод ябаарай, — гэбэ.

Тиин тэрэ хүбүүн үбгэниие хүтэлөөд ябаба. Үбгэн нюдөө ани гэхэдэнь, аняад ябаба, тонгой гэхэдэнь, тонгойгоод ябаба. Тиһээр ябатараа, гэнтэ мэдэн гэхэдээ, нэгэ найхан ордоной хажууда ерэнэн байба. Хүбүүн хэлэбэ:

— Мини эсэгэ, юрэдөө, юу абахабши гэхэ, тиихэдэнь бамбарай гэжэ шулуун эрдэниее үгыт даа гээрэй, — гээд,

хоюулаа хаанайда ороходонь, хаан ехэ хүндэтэйгөөр хүлээжэ, найр наада хэжэ дүүргээд:

— Зай, үбгэн, юун шамда хэрэгтэйб? Минии хүбүүнэй амиие абархан хүн гээшэ. Намда юуншые хайрагүй, — гэбэ.

Тиихэдэнь үбгэн хэлэбэ:

— Ехэшые юумэн намда хэрэгтэй бэшэ даа, бамбарай гэжэ шулуун эрдэнитэй байнат, тэрэнээл үгыт даа, — гэбэ.

— Шулуун эрдэнимни хүбүүнхээ үнэтэй бэшэл даа, үгэхэл болобо гээшэ бээб, энээниемни найнаар эдлэжэ, баян боложо, жаргажа ябаарай даа, — гээд эрдэниингээ шулуу Лусай хаан үгэнэн юм гэхэ.

Тиигэжэ хаанай хүбүүн тэрэ үбгые уһанай газар гаргажа табиһан гэхэ. Үбгэн хүгшэндөө ерэжэ, юун болоһониие бүрин хэлэхэдэнь, хүгшэниинь ехэ баярлажа, хоюулаа эрдэниингээ шулуу хадагалаад, ан бун гэжэ унтаад, үглөөгүүр болоходо, тэнгэридэ тулама үндэр сагаан байшан соо, булган хүнжэл соо бууяжа хэбтэбэ. Газар гараад харахадань, талые дүүрэмэ адуу мал, олон түмэн зон, ажалшад бии болоһон, туйлай ехээр баяжаһан байба. Тиин хүгшэниинь ехэ гайхажэ, үбгэнхөө һураба:

— Хайшан гэхэдээ, иигэжэ баяжаба гээшэбибди? Тиихэдэнь үбгэн хэлэбэ:

— Үсэгэлдэр Лусай хаанайхиһаа асархан эрдэнин шулуунай ашаар баяжаһан байхабди, — гэбэ.

Тиин тэрэ айлайда танигдаагүй эхэнэр ходо ябадаг болоһон гэхэ. Нэгэтэ тэрэ намган хүгшэнхөө һураба:

— Хайшан гэхэдээ орой зөөри үгы аад лэ, гэнтэ баяжаба гээшэбта? — гэхэдэнь, хүгшэниинь хэлэнэн байна:

— Минии үбгэн Лусай хаанай хүбүүнэй ами абаржа, энэ байһан эрдэнин шулууе асархан юм, тэрээгээр лэ иимэ баян болоод байнабди, — гэжэ эрдэниингээ шулуу зажа үгэнэн гэхэ.

Үбгэн хүгшэн хоёр үглөөгүүр бодон гэхэдээ, үнөөхи урданайнгаа муу гэр соо, нохой миисгэй хоёртойгоо хэбтэбэд ха. Юуншые болоһыень үбгэн хүгшэн хоёр гайхажэ,

гайхалаа баража, уйлалдан дуулалдан нуутарнь, нохой миисгэй хоёрын гүйлдэжэ гараад, эрдэниин шулууе хулууһан хүнэй мүр мүшхэн гүйлдэжэ ябатараа, нэгэ хулганын ябахата, барижа эдихээе һанахадань, хулгана хэлэбэ:

— Таанад намайе орхигты, би танда нэгэ туһа хүргэхэб, — гэхэдэнь, миисгэй нохой хоёр «энээгээршые юу хэхэбибди даа» гээд, ябаха гэхэдэнь, хулгана асууба:

— Таанад хайшаа, ямар хэрэгээр ябахатнайб?

Тэдэнь хэлэбэ:

— Манай гэрэй эзэнэй эрдэниин шулууе хүн хулуугаад, тэрэниие бэдэржэ ябанабди, — гэбэд. Тиихэдэнь хулгана:

— Намайе абаашалдагты, би таанадта туһа хүргэжэ болохоб, — гэбэ. Тиихэдэнь нохой миисгэй хоёр:

— Ябалса, ябалса, — гээд, гурба болоод, хулгайшанай мүр алдангүй мүшхэжэ гүйлдэһөөр ябатараа, нэгэ мангадхайн ордондо тулажа ерэбэ. Орохо гэхэдэнь, үүдэндэ бара эрбис хоёр байгаад оруулбагүй. Тиихэдэнь гайхажэ, гэрын тойрожо ябатараа, хулганаан гэрэйн хаяе малтажа, арай гэжэ ороод, гэр соогуур гүйжэ ябатараа, харан гэхэдэнь, тэрэ эрдэниин шулууе мангадхай гэзэгэнэ уяад унтажэ хэбтэбэ. Тиихэдэнь хулганаан һэмээхэн мангадхайн хажууда ошожо, гэзэгыень таһа хазажа, эрдэниингээ шулуу абаад газашаа гарахадань, миисгэй нохой хоёр тодожо абаад, эрдэниин шулуун хулгана хоёроо нурган дээрээ нэгэ нэгээр һуулгажа, саашаа бээе хоргодон гүйлдэ гүйлдэһөөр гэртээ хүрэжэ ерээд, үбгэнэйнгөө муу гэрэй үүдэндэ шагнахадань, үбгэн хүгшэн хоёр хөөрэлдэнэ:

— Эрдэниингээ шулуунһаа хахасажэ, иимэ муухай зоболонто урдынгаа байдалда орошобобди. Ядахын сагта боложо, үргэхэ хараха үри хүбүүд үгы, үтэлһэн хойноо туража үхэхэ саг одоол ерээ, — гэжэ уйлалдан нуутарнь, миисгэй, нохой, хулгана гурбан үнөөхи шулуугаа абаад, гэртээ гүйлдэн орожо ерээ һэн ха.

Тиихэдэнь үбгэн хүгшэн хоёр аргагүй ехээр баярлажа, «иимэхэн баахан амитад аад лэ, ами наһанаймнай хэрэг

бүтээгээт» гэжэ уйлан дуулан байжа, байһан юумэээ дууһан тэдээндэ эдюулжэ, бүхы наһандаа табуулаа бэе бээе абажа, харалсажа ябахабди гэжэ үгэээ хэлсэжэ хоноо һэн ха.

Үглөөгүүр бодон гэхэдэнь, урданайнь мэтэ найхан ордон, олон адууһа мал, албата зон бии болоһон байба гэхэ.

Тэрэ үдэрһөө хойшо тэдэ табан нүхэсэн, жарган саашаа һууһан юм ха.

ҮГЫТЭЙ ҮНШЭН БАСАГАН

Нэгэ нютагта үгытэй үншэн басаган баянай сар адуулдаг байгаа. Тэрэ баян сараа алаха болобо. Тиихэдэнь үншэн басаган сартаяа эжэлшэһэн аад, хайрлажа, ходо бархирхадань, сарынь асууба:

— Ши юүндэ бархираабши?

Тиихэдэнь басаган харюусаба:

— Эзэмнай шамайе алаха гэжэ байна.

— Намайе алахадань, ши зүрхэн сооһоомни гоё найхан шулуу абаад, хүнэй ябаагүй газарта булаарай. Тиихэдэшни үнгын сэсэг ургаад, дуратай юумыешни үгэхэ, — гэжэ сар урдаһаань хэлэбэ.

Үнишье болонгүй эзэниинь сараа алаба ха. Тэрэ басаган сарайнгаа зүрхэн сооһоонь гоё шулуу абажа, хүнэй ябаагүй газарта булаһан байгаа.

Тэрэ нютагта нэгэ хаанайхи хүбүүндэ һамга абажа үгэхэ гээд, нютагайнгаа залуушуулые суглуулжа, наада хэбэ. Үншэн басаганай байдаг баянай хоёр басагад нааданда ошохоёо түхээрээд ябаба. Зон булта хүжюүтэй. Үнөөхи үншэн басаганай «Тэндэ тиимэ шулуу булаа һэмнайб» гээд, тэндэе ошожо үзэхэдэнь, үнгын найхан сэсэг «Юун хэрэгтэйб, юун хэрэгтэйб?» гэлдэжэ байнад. Үнөөхи басаганда хүнэй үмдөөгүй гоё хубсаһа бии болгожо тэрэ сэсэгүүд үгэбэ ха. Гоё хубсаһа үмдөөд, үншэн басаган хаанай нааданда ошобо. Нааданда ошоходонь, тэрэнь үни эхилэнхэй, булта залуушуул зугаалжа байба. Басаганай

нааданда орожо ерэхэдэ, хүн зон гайхалдаба: «Ямар найхан эхэнэр бэ? Хаанаһаа ерэбэ гээшэб?» Хаанай хүбүүн тэрэ басаганда ехээр дурлажа, тэрэниие байлгахын тула үүдэндээ харуул табиба. Нааданай тарахын урда басаган хэндэшье баригдангүй, гэртээ гүйжэ ябашаһан байба. Нааданай тараһан хойно баянай хоёр басагад гэртээ ерээд хөөрэлдэнэд: «Мүнөө үдэшын нааданда ехэ найхан басаган ерээ. Бидэ хайшан гэжэ тиимэ найхан болохо гээшэбибди. Хаанай хүбүүн тэрэ басаганда ехээр дурлашаба. Үглөө үдэшэ хаанайда ехэ наадан болохо гэнэ, эдее бэлдэхэнь гэлсэнэ, хайшан гэжэ ошохо гээшэбибди?»

Үглөө үдэшэ болобо. Тэдэнэр баһа ябабад. Үнөөхи үншэн басаган баһа гоёод ерэбэ. Хаантан үүдэндээ сабуу түрхибэ. Наадан тараха дүтэлжэ, басаганай гэртээ ябаха гэхэдэнь, үрөөһөн гуталынь сабуунда няалдан үлөөшье һаань, өөрөө баһа хэндэшье баригдангүй, гэртээ гүйжэ арилшаба. Үглөөдэрынэ тэрэ гуталыень хаанай зарасанууд баряад, нютагайнгаа эхэнэр бүхэндэ үмэдхүүлжэ үзэбэд. Үнөөхи баянайхимнай барлаг басагаһаа гэртээ хаажа: «Шинии хүлдэ юун таараха һэм» гэжэ хэлэбэ. Тэрэ гуталынь нэгэшье хүндэ таарабагүй.

— Нэгэшье хүндэ таарабагүй, нэгэл үгытэй басаганда үмэдхүүлжэ үзөөгүйбди, — гэжэ хаанай зарасанар мэдүүлбэ.

Хаанай зарасануудай ерэхэдэ, баянайхи хараажа байжа үгытэй басагые гаргаба. Үмэдхүүлжэ үзэн гэхэдэнь, ехэ зохидоор тэрэ басаганда таараба. Тэрэ басаган үнөөхи шулуунда ошожо, гоёор хубсалжа ерээд, хаанайда ошохо баатай болобо. Тиигээд тэрэ үгытэй басаган хаанай бэри боложо, олон үритэй боложо, амар жаргажа һуугаа һэн ха.